

Εξοχότατε,
Αξιότιμε κύριε Αντιπρόεδρε της Κυβέρνησης
κυρίες και κύριοι Υπουργοί
Επίτιμη κυρία Πρόεδρε του Συμβουλίου Επικρατείας
Αξιότιμε κύριε Πρότانه

Τι να πρωτοπώ και ποιόν να πρωτο-ευχαριστήσω γι' αυτήν την εξαιρετική για μένα τιμή, μετά από τα τόσο κολακευτικά λόγια που άκουσα και μετά από τις τόσες σημαντικές μελέτες από εκλεκτούς συναδέλφους και ανώτατους δικαστικούς, που κοσμούν τον τόμο «Το Σύνταγμα εν εξελίξει». Η συγκίνησή μου συγκρατείται από την πίστη μου ότι οι υπερβολές που ακούστηκαν, παρακινήθηκαν από αισθήματα κυρίως προσωπικής συμπάθειας και φιλίας.

Ευχαριστώ θερμά και εγκάρδια όλους τους συγγραφείς που με τίμησαν και λυπάμαι που δεν μπορώ αυτή την στιγμή να τους ευχαριστήσω όλους ονομαστικά.

Οφείλω, προκαταβολικά, να ευχαριστήσω τον οικοδεσπότη: Δεχθείτε, κύριε Πρότانه, τις θερμές ευχαριστίες μου, γιατί είχατε την καλοσύνη να μας φιλοξενήσετε στην λαμπρή αυτή αίθουσα, να προσφωνήσετε και να μας τιμήσετε με την παρουσία σας.

Κατά προτεραιότητα, οφείλω, τώρα να απευθυνθώ στον Ανώτατο Άρχοντα, στον αγαπητό συνάδελφο εν πανεπιστημίοις, στον ομότεχνό μου Προκόπη Παυλόπουλο, και να τον ευχαριστήσω για την πολλαπλά εκδηλωθείσα γενναιοδωρία του απέναντί μου: πρώτον, διότι με τιμά με την παρουσία του, δεύτερον, διότι δέχθηκε να είναι μέλος της τιμητικής επιτροπής και να μου αφιερώσει μια ωραία μελέτη του, τρίτον, διότι μου εμπιστεύθηκε τη θέση του υπηρεσιακού Υπουργού των Εσωτερικών στις εκλογές του 2015, και τέταρτον διότι που απένειμε πριν δύο χρόνια το διάσημο του Ταξίαρχου του Τάγματος της Τιμής. Του είμαι, πράγματι, υποχρεωμένος. Η εκτίμηση που έχει δείξει στο πρόσωπό μου, όλα αυτά τα χρόνια, μου περιποιεί ιδιαίτερη τιμή και με χαροποιεί. Θέλω να σας διαβεβαιώσω κύριε Πρόεδρε ότι και τα προσωπικά αισθήματα εκτίμησης και φιλίας προς το πρόσωπό σας είναι αμοιβαία. Μας ενώνει η ίδια πατριωτική αγάπη για την ιστορία και την παράδοση αυτού του τόπου και η κοινή έγνοια για το μέλλον του.

Ευχαριστώ θερμά για τη μελέτη του και για τη συμμετοχή του στην τιμητική επιτροπή τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, τον πρώην Πρωθυπουργό και Πρόεδρο επί τιμή του ΣτΕ Παναγιώτη Πικραμένο. Δεν θα λησμονήσω την περίοδο, που είχα την τιμή και την χαρά μετά από δική του πρόταση και υπό την Πρωθυπουργία του να ασκήσω καθήκοντα Υπουργού στην υπηρεσιακή κυβέρνηση του 2012. Υπήρξε η πιο ευτυχής συμμετοχή μου από τα τρία υπουργικά συμβούλια, που είχα την τύχη να συμμετάσχω, μαζί με τον Πρόεδρο επί τιμή του ΣτΕ κύριο Γεραρή.

Και έρχομαι τώρα σε πιο οικεία για μένα πρόσωπα. Στον συνάδελφο Βασίλη Σκουρή, τον πρώην Πρόεδρο του δικαστηρίου της ΕΕ.

Του είμαι ευγνώμων, διότι όχι μόνον δέχτηκε να συμμετέχει στην τιμητική επιτροπή και να μου αφιερώσει μελέτη, αλλά και να με προσφωνήσει με λόγια συγκινητικά. Η αξία της συμμετοχής και της προσφωνήσεως του είναι για μένα πολύ μεγάλη, διότι προέρχονται από μια καταξιωμένη επιστημονικά και δικαιοδοτικά φυσιογνωμία σε Ευρώπη και Ελλάδα, που τίμησε

όσο λίγοι την Ελλάδα και η σταδιοδρομία του χαρακτηρίστηκε από μετριοπάθεια, συνετή συμπεριφορά, βαθιά γνώση του αντικειμένου, αμεροληψία και κυρίως από καίριο λόγο.

Στον πρώην αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, τον Καθηγητή και συνάδελφο Βαγγέλη Βενιζέλο, μέλος της τιμητικής επιτροπής, τον ευχαριστώ θερμά για την ωραία, την απαράμιλλη σε ρητορική δεινότητα, προσφώνησή του. Δεν μπορούσα να φανταστώ ότι τριάντα περίπου χρόνια μετά, θα μου ανταπέδιδε με αυτόν τον επίσημο και θερμό τρόπο τις θετικές εισηγητικές εκθέσεις που είχα ετοιμάσει για τον ίδιο ώστε να εξελιχθεί και στις τρεις βαθμίδες του καθηγητή. Η μετέπειτα πορεία του στην πολιτική δικαίωσε την κρίση μου εκείνη, αφού όχι μόνον αξιοποίησε κατά τον καλύτερο και πρακτικότερο τρόπο, με την ευφροσύνη και την ευρυμάθεια που τον διακρίνουν, τις θεωρητικές γνώσεις του ως καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου, αλλά συνέχισε να θεραπεύει αυτή την φορά, βιωματικά, με εντοπωσιακή πληρότητα και ενημέρωση την επιστήμη του Συντάγματος.

Τον Νίκο, τον ευγενή, τον αδελφικό συνάδελφό μου για την συγκινητική προσφώνησή του, την γεμάτη αγάπη. Πορευόμαστε μαζί, αγκαλιαστά θα έλεγα, πάνω από 40 χρόνια, βγαλμένοι από την ίδια πνευματική και ιδεολογική μήτρα, παρακινούμενοι από την ίδια αγάπη για το Σύνταγμα και τη Δημοκρατία, παρεμβαίνοντας στα δημόσια πράγματα, συμπληρώνοντας ο ένας τον άλλο. Νίκο σε ευχαριστώ για την σταθερή απέναντι μου αγάπη σου.

Ευχαριστώ ακόμη θερμά τον Πρόεδρο επί τιμή του ΣτΕ και Πρόεδρο της Ανώτατης Αρχής Προστασίας Προσωπικών δεδομένων, κύριο Κωνσταντίνο Μενουδάκο για την συμμετοχή του στην τιμητική επιτροπή και την μελέτη του. Μου ανταποδίδει τα ειλικρινή αισθήματα προσωπικής φιλίας και εκτίμησης που έτρεφα και τρέφω, χρονιά τώρα, προς το πρόσωπο του.

Ευχαριστώ εγκάρδια και τα δύο άλλα μέλη της τιμητικής επιτροπής τους αγαπητούς μου συναδέλφους, Γιάννη Δρόσο και Φ. Σπυρόπουλο. Με τον πρώτο συνδεόμαστε με φιλία στενή και αδιάλειπτη και με διαρκή επιστημονική επικοινωνία από τα χρόνια που έγραφε την διατριβή του, στο διπλανό γραφείο από το δικό μου στη Νομική του ΑΠΘ. Με τον Φίλιππο μας συνδέει η κοινή αγάπη μας για τη θεωρία και ερμηνεία του Συντάγματος, και βέβαια η συναδελφική οικειότητα.

Και έρχομαι τώρα στους συντελεστές του τόμου, αυτούς που κοπίασαν, που φρόντισαν με περισσή έγνοια και αγάπη, συντονίζοντας, συμβουλευόντας, διορθώνοντας, αγωνιώντας πολλούς μήνες τώρα. Τους είμαι ευγνώμων.

Την Ιφιγένεια Καμτσιόου την μαθήτριά που ξεχώρισα, ως επιμελήτριά, την πρώτη χρονιά που ξεκίνησα την ακαδημαϊκή μου καριέρα. Συνεπιβλέπων της διδακτορικής διατριβής της που υποστήριξε σε πανεπιστήμιο του Παρισιού. Η πιο στενή, η πιο πιστή και πιο αγαπημένη, άξια συνεργάτιδά μου στη διδασκαλία και στην έρευνα μέχρι την συνταξιοδότησή μου. Θέλω να την διαβεβαιώσω ότι η αγάπη του δασκάλου της στο πρόσωπό της μένει αναλλοίωτη.

Τον Μπάμπη τον Ανθόπουλο τον πρώτο διδάκτορα που είχα την επίβλεψη διατριβής. Γνωρίσαμε μαζί την κρυφή γοητεία της ιταλικής επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου. Καμαρώνω τώρα που τον βλέπω στην Αθήνα να διακρίνεται ως καθηγητής Πανεπιστημίου και ως διευθυντής και υπεύθυνος της Εφημερίδας του Διοικητικού Δικαίου, πολυγραφότατος με συχνές παρεμβάσεις στα κοινά.

Τέλος, την Λίνα Παπαδοπούλου την συντονίστριά της σημερινής εκδήλωσης, που σήκωσε με αγωνία και πολύ επιμέλεια το μεγαλύτερο βάρος της προετοιμασίας, του συντονισμού και της έκδοσής του τόμου. Είναι η ίδια που πρωτοστάτησε στην βράβευσή μου με το βραβείο εξαιρετικής πανεπιστημιακής διδασκαλίας το 2007. Χαίρομαι που την βλέπω να διακρίνεται τώρα και να διαπρέπει στην Ευρώπη ως ειδική του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Της είμαι ευγνώμων για την έγνοια, την αγάπη και συμπαραστάση που μου δείχνει και έδειξε, ιδίως τα νεφελώδη χρόνια της κρίσης.

Μένουν οι ευχαριστίες προς τον εκδότη μου, τον Παναγιώτη τον Σάκκουλα. Πρέπει να σας πω ότι δεν έπαψε τώρα και σαράντα χρόνια αυτός με τη μητέρα του την Νίνα να με εκδίδουν και να με εκθέτουν στις βιτρίνες των καταστημάτων τους, επιδεικνύοντας τα νεανικά ακαδημαϊκά μου κατορθώματα. Χαίρομαι που συνεχίζει να με εκδίδει, διότι βλέπω έναν συμπολίτη μου, εκ Θεσσαλονίκης ορμώμενο, να προκόβει και να καθιερώνεται στην Αθήνα, ως σοβαρός και υπεύθυνος εκδότης.

Αγαπητοί/τες συνάδελφοι, αγαπητοί μου μαθητές κυρίες και κύριοι, αγαπητοί μου φίλοι.

Ήρθε η στιγμή να ευχαριστήσω και σας όλους για την παρουσία σας. Γι' αυτό, για σας ανταμείψω για τον κόπο και την υπομονή σας, θα σας εκμυστηρευτώ τρία ομολογημένα πάθη μου. Τον πάθος μου για τη θάλασσα, τη δημοκρατία και τη διδασκαλία.

Το πρώτο, το πλέον ζωτικής σημασίας για μένα, είναι η αγάπη μου για τη θάλασσα και το κολύμπι στο Αιγαίο, στους πρόποδες του Βουνού των Κενταύρων. Σαγηνεύομαι όταν αγναντεύω από ψλά και βλέπω τον ουρανό να γίνεται ένα με τη θάλασσα. Να χάνομαι στο πέλαγος και να βυθίζομαι στα απύθμενα νερά της θάλασσας, όπως βυθίζομαι κάθε μέρα στη απροσδιοριστία των εννοιών, στο απροσμέτρητο βάθος των ιδεών και στα ατελείωτα γραπτά μου.

Το δεύτερο πάθος μου είναι, όσο και αν σας φαίνεται περίεργο, η αγάπη μου για τη Δημοκρατία.

1. Την ιδέα της Δημοκρατίας την ερωτεύτηκα στα φοιτητικά μου χρόνια, στη δεκαετία του 60 ως διεκδίκηση, και αγωνιστική επιδίωξη ενός ιδεώδους πολιτεύματος, συμμετέχοντας στις φοιτητικές συγκεντρώσεις στην Πλατεία του Χημείου, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και στις διαδηλώσεις κραυγάζοντας ρυθμικά 1-1-4. Τον αριθμό του ακροτελευταίου άρθρου του Συντάγματος του 1952, που έλεγε: «*Η τήρησης του παρόντος Συντάγματος, αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων*». Το σύνθημα εκείνο μου εντυπώθηκε, καρφώθηκε μέσα μου και δεν με άφησε ποτέ ήσυχο στην έρευνά μου και στον στοχασμό μου. Λίγα χρόνια αργότερα το σύνθημα αυτό απέκτησε μια απροσδόκητη πολιτική επικαιρότητα και μια καυτή σημασία, πρώτα με τα Ιουλιανά του 1965 και μετά με την δικτατορία το 1967. Η διδασκαλία και τα γραπτά του Μάνεση σε όλη την διάρκεια της φοίτησης μου, η στεντόρεια και σθεναρή φωνή του για τη δημοκρατική αρχή και τη λαϊκή κυριαρχία, μας έκανε όλους να ριγούμε από συγκίνηση και μένα να παθιάζομαι για τη Δημοκρατία. Η στρατιωτική δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου εμπέδωσαν μέσα μου την επιθυμία μου να αφιερωθώ επιστημονικά στην αναζήτηση του νοήματος και της σημασίας του Συντάγματος και της Δημοκρατίας.

Η Δημοκρατία είχε τότε έναν αντιμοναρχικό κατά βάση χαρακτήρα, ταυτιζόταν με την κραταιώση της λαϊκής κυριαρχίας και βέβαια με την άρνηση κάθε μορφής δικτατορία.

Το ερώτημα ποιος κυβερνά και πώς κυβερνιέται αυτός ο τόπος με βασάνιζε από τότε και τώρα ακόμη περισσότερο με την παγκοσμιοποίηση. Μόνο που τώρα το ερώτημα άλλαξε, έγινε *ποιος κυβερνά και πώς κυβερνιέται αυτός ο κόσμος ή ορθότερα πώς κυβερνιέται ένας τόπος, ως μικρό χωριό μιας κοσμοπολιτικής παγκόσμιας Συμπολιτείας.*

Έφυγα από την Ελλάδα, μετά την απόλυση του Μάνεση, για να συνεχίσω τις μεταπτυχιακές σπουδές μου με υποτροφία στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών, όπου αναγκάστηκα να προσγειωθώ στα άγνωστα και κρύα, αλλά γόνιμα, όπως αποδείχθηκε αργότερα, νερά της βέλγικης νομικής επιστήμης, διαλέγοντας ένα θέμα καθαρά νομικό

σχετικά με την ελευθερία του εμπορίου και της βιομηχανίας στη νομολογία του Βελγίου και της Γαλλίας. Το θέμα μου με βοήθησε να καταλάβω τους μηχανισμούς μιας ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, όπως λειτουργεί υπό την σκέπη και προστασία ενός φιλελεύθερου, εθνικού κράτους.

Τότε, ανθούσαν στο Παρίσι μετά τον θρυλικό Μάη του 68 και τις επαναστάσεις στην Λατινική Αμερική, ο μαρξισμός και γενικά οι σοσιαλιστικές ιδέες, η ιδέα της σοσιαλιστικής επανάστασης και μάλιστα της παγκόσμιας, με την οποία ερωτοτροπούσα, ή επί το ηπιότερον του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Έπεσα με τα μούτρα στη μαρξιστική ιδίως φιλολογία και στα βιβλία του Μάρξ, του νεαρού κυρίως Μάρξ, αλλά και τα πρώτα του ώριμου, από το πρωτότυπο.

Το πρωί νομικός, πούρος, νομολογία και μόνον νομολογία των Συμβουλίων της Επικρατείας Γαλλίας και Βελγίου και το βράδυ αιθεροβάμων, ερασιτέχνης πολιτειολόγος.

Προσπαθούσα τις βραδινές ώρες, όταν είχαν κοιμηθεί τα παιδιά μου, να συνταιριάσω τη Δημοκρατία με τον Σοσιαλισμό και να βρώ απαντήσεις ιστορικά τεκμηριωμένες και λογικά συνεκτικές για τις σχέσεις τους: Σοσιαλισμό με Δημοκρατία ή Δημοκρατία με Σοσιαλισμό;

Η ιδέα της συνάντησης της Δημοκρατίας με τον Σοσιαλισμό με παίδεψε χρόνια αρκετά και όταν επέτρεψα την Ελλάδα. Η προσπάθεια μου απέβη στο τέλος μάταιη, γιατί μετά από κόπο και σκέψη πολύ, με πόνο ψυχής, δεν το κρύβω, κατάλαβα πριν από την άδοξη κατάρρευση του κρατικού κομμουνισμού ότι Δημοκρατία και σοσιαλισμός δεν είναι ούτε λογικά ούτε ιστορικά συμβατά. Εξάλλου ιστορικά, το δημοκρατικό πολίτευμα εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε σε χώρες που υπήρχε οικονομία της αγοράς ή έστω μια στοιχειώδης ανταλλακτική οικονομία, όπως συνέβη στην αρχαία Αθήνα.

Η δημοκρατία είναι ένα σύστημα πολιτικής διακυβέρνησης, ένα πολίτευμα που στηρίζεται στην συνταγματική κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας και στη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού του Λαού δια των πολιτικών αντιπροσώπων του.

Ο σοσιαλισμός είναι ένα κοινωνικό σύστημα, που βασιζεται και επιδιώκει την κοινωνική ισότητα, δια μέσου της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής και της κρατικά κατευθυνόμενης οικονομίας.. Αντιπαραβάλλεται προς τον καπιταλισμό και όχι προς την Δημοκρατία, ενώ αντιπαρατίθεται στον φιλελευθερισμό. Σκοπός του διακηρυγμένος είναι να ανατρέψει τον καπιταλισμό ή να τον αντικαταστήσει ή έστω να υποτάξει την οικονομία της αγοράς στους δικούς του κοινωνικούς σκοπούς.

Απογοητευμένος και στενοχωρημένος, γιατί πολύ τον ηγάπησα, αποφάσισα να εγκαταλείψω την εφηβική μου αγάπη. Αρκετά πριν την ξεχάσουν και, τελικά, την διαγράψουν από το πολιτικό τους λεξιλόγιο ορισμένοι πολιτικοί και θεωρητικοί της πάλαι ποτέ ένδοξης Αριστεράς.

2. Με την πτώση της δικτατορίας και την αποκατάσταση της Δημοκρατίας επιστρέφω στην Ελλάδα και διορίζομαι επιμελητής στην έδρα του Γενικού Δημοσίου Δικαίου, που κατείχε τότε ο αείμνηστος Δημήτρης Τσάτσος. Η συνεργασία μας ήταν για μένα γόνιμη διδακτικά και επιστημονικά, ιδίως σε θέματα Πολιτειολογίας, που αγαπούσαμε. Η επιστημονική συνομιλία μαζί του ήταν γοητευτική.

Στρώθηκα αμέσως στη δουλειά σε αυτό που ήθελα, στο Συνταγματικό Δίκαιο, με σκοπό να γράψω βιβλίο. Σύντομα κατάλαβα μελετώντας και διδάσκοντας, ότι η Δημοκρατία όχι μόνον προϋποθέτει Σύνταγμα, αλλά δημιουργείται, στήνεται, οργανώνεται και λειτουργεί με πάγιους

σταθερούς κανόνες, που την περιορίζουν και την οριοθετούν. Δεν υπάρχει λαϊκή κυριαρχία χωρίς Σύνταγμα, ούτε πριν ούτε μετά ούτε πάνω από αυτό.

Παράλληλα αναζήτησα μια λειτουργική ερμηνευτική επικοινωνία του αυστηρού τυπικού Συντάγματος, που είναι περικλειστο στον εαυτό του, γεμάτο από ανελαστικά και φορμαλιστικά νοήματα και αδιάφορο για την ζωντανή και ρέουσα συνταγματική πραγματικότητα. Έψαχνα να βρω σημεία διαρκούς ερμηνευτικής επικοινωνίας της νομικής μορφής με την πολιτική ουσία της, δηλαδή την πολιτική πραγματικότητα.

Και τα βρήκα την έννοια του *πραγματικού Συντάγματος*, που εμπνεύστηκα από την ιταλική επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου, και την οποία χρησιμοποίησα ως *ερμηνευτική παράμετρο του τυπικού Συντάγματος*.

Και αφού έλυσα μέσα μου τις σχέσεις Συντάγματος και Δημοκρατίας άρχισα να διερευνώ τις σχέσεις *Κράτους και Δημοκρατίας*. Διέκρινα ότι το πρώτο, ως πρωτογενής και αυτοδύναμη οργάνωση εξουσίας και έννομου καταναγκασμού, είναι μια μορφή απρόσωπης εξουσίασης, ενώ η δημοκρατία ένα καθαρά μια μορφή διακυβέρνησης, ένα πολίτευμα. Η *Δημοκρατία προϋποθέτει το κράτος, στηρίζεται και στεγάζεται σε αυτό*, αλλά δεν ταυτίζεται μαζί του. Πρόκειται για δύο είδωλα του νομικού μας πολιτισμού, που στέκονται το ένα απέναντι από το άλλο, αντικρουστά και χώρια. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο όρος πολίτευμα είναι αμετάφραστος στις ξένες γλώσσες και άλλοτε αποδίδεται με τον όρο Regime, άλλοτε με τον όρο Republic και άλλοτε με τον όρο Πολιτέ-ι-α ή απλώς ταυτίζεται με το κράτος, όπως στην Γερμανία. Ενώ στον Αριστοτέλη, Πολιτεία και πολίτευμα είναι δύο διακριτά πολιτικά μεγέθη. Γι' αυτό και δεν πρέπει, αν θέλουμε να κυριολεκτούμε, νομικά και πολιτικά, να τα συγχέουμε. Έτσι είναι αντιφατικό, κατά την γνώμη μου, να μιλάμε για δημοκρατικό κράτος και όχι για δημοκρατικό πολίτευμα. Η χώρα μας π.χ. είναι ένα κράτος φιλελεύθερο με δημοκρατικό πολίτευμα. Το κράτος μπορεί να χαρακτηριστεί φιλελεύθερο, αυταρχικό ολοκληρωτικό ή κοινωνικό. Η δημοκρατία δεν μπορεί επιστημονικά να αποκληθεί ούτε φιλελεύθερη ούτε μη φιλελεύθερη, ούτε σοσιαλιστική ή αστική ούτε κοινωνική. Είναι απλά δημοκρατία ή αν θέλετε επιθετικό προσδιορισμό απλώς *πολιτική δημοκρατία*.

Προσδιορίζεται εξάλλου η ίδια από την *πολιτική ισότητα*, ως αριθμητική ισότητα κατά τον Αριστοτέλη, δηλαδή ως *τυπικά ίση για όλους δυνατότητα ατομικού και συλλογικού από-προσδιορισμού*. Ως τέτοια συνεπάγεται και την *ίση ελευθερία για όλους*. Η ελευθερία, ως προσωπική ελευθερία ή ως ελεύθερη, κατά την αξίαν εκάστου, ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, είναι μεν *όρος ή αναγκαία συνθήκη της Δημοκρατίας*, δεν όμως το προσδιοριστικό της στοιχείο.

Και ενώ όλα αυτά τα θεμελιώδη του Συνταγματικού Δικαίου είχαν αρχίσει να κατασταλάζουν μέσα μου και είχα πιστέψει ότι τα ελέγχω: απαρνήθηκα τον σοσιαλισμό για χάρη της Δημοκρατίας, *διαχώρισα το κράτος από την Δημοκρατία, χωρίς να την μετακινήσω από το βάθρο της, και ευθυλάκωσα, πανευτυχής, την ελευθερία στη Δημοκρατία...*

3. Ξαφνικά, *ενέσκηψε το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης* και κλόνισε συθέμελα όλες τις βεβαιότητές μου, όλα αυτά που πίστευα ότι είχα κατακτήσει. Έπρεπε να αρχίσω από την αρχή. *Να ξανα-επισκεφθώ και να ανα-νοηματοδοτήσω όλες τις θεμελιώδεις κατηγορίες του Συνταγματικού Δικαίου*.

Η δημιουργία μιας παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς αναστάτωσε όχι μόνον τις αγορές, τα κράτη και τους λαούς όλου του κόσμου, αλλά ταρακούνησε τις βάσεις του Συντάγματος. Και πρώτα απ' όλα την κρατική (εξωτερική και εσωτερική) κυριαρχία, και βέβαια την λαϊκή κυριαρχία, τη δημοκρατία, την διάκριση των εξουσιών και του κράτος δικαίου.

Διερωτώμαι, συνεχώς, αν η παγκοσμιοποίηση διαβρώνει, υποσκάπτει ή απλώς μεταλλάσσει το αρχικό νόημά τους. Αν σταθώ στο παράδειγμα της κρατικής κυριαρχίας ή του κράτους, τότε η απάντηση χωρίς αμφιβολία είναι ότι *το μεταλλάσσει, το μεταμορφώνει, αλλά δεν το εξαφανίζει, δεν το καταργεί, απλώς το χρησιμοποιεί*. Τα κράτη εξακολουθούν να υπάρχουν και να είναι οι πρωταγωνιστές της διεθνούς κοινωνίας και των γεωπολιτικών ανακατατάξεων. Αλλάζει όμως ριζικά ο ρόλος τους και η συμπεριφορά τους, ανάλογα φυσικά με την δύναμη του καθενός. Δεν φτάσαμε πάντως στο τέλος του κράτους ούτε της κυριαρχίας.

Θα σταθώ για λίγο ακόμη στο παράδειγμα της κρατικής κυριαρχίας, για να δείξω τις μεταλλάξεις της. Η τελευταία από δύναμη *ακαταγώνιστη και ακαταμάχητη, πολεμοχαρής και κλειστοφοβική*, που την ξέραμε στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, τείνει να γίνει, σήμερα, δύναμη εξουσίας πανίσχυρη μεν, αλλά *διαμοιρασμένη, divided, συνεργατική, συλλογική*, όπως λειτουργεί στο παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ή ακόμη, εμφανίζεται να είναι *δια δικτυωμένη* και να διαχέεται σε ολόκληρο τον κόσμο, να γίνεται *συνεχώς διαπραγματεύσιμη, μεταβλητή*, ανάλογα με τους εκάστοτε συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των κρατών και τις γεωπολιτικές στο παράδειγμα της Τουρκίας ανακατατάξεις. Έτσι βλέπουμε να διαγράφεται σήμερα η φυσιογνωμία της.

Τέλος ακόμη και η «εδαφική» ή «χωρική» *επικράτεια* *εξαϋλώνεται και πολλαπλασιάζεται*, γίνεται «ιντερνετική» ή «ψηφιακή», και τελικά ηλεκτρονικά πορώδης. Έχουμε έτσι την πληροφορική ή τις ψηφιακές επικράτειες που δημιουργούνται από τις άπειρες ψηφιακές πλατφόρμες. Ζούμε ακόμη καθημερινά με τις ψηφιακές επικράτειες της τηλεοπτικής, της τηλεφωνικής ή μέσω «face-book» και άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, επικοινωνίας. Οι ψηφιακές επικράτειες δεν γνωρίζουν κρατικά σύνορα. Η κυριαρχία *πολλαπλασιάζεται* με αυτόν τον τρόπο *σε πολλές λειτουργικές επικράτειες*, που υπερβαίνουν μεν και υπέρκεινται των «χωρικών» συνόρων με σταθερό σημείο, ωστόσο, αναφοράς, πάντα, μια χωρική επικράτεια.

4. Η παγκοσμιοποίηση δεν δείχνει, πάντως, να ανατρέπει -και ευτυχώς- τα θεμέλια του Συνταγματικού κράτους. Εξακολουθούμε να δουλεύουμε με τα ίδια διανοητικά υλικά που μας κληροδότησε η δημοκρατική επανάσταση και ο Διαφωτισμός με τον Ορθό Λόγο του.

Δεν παύει ωστόσο να προκαλεί φόβο, αναστατώσεις και να αντιμάχεται ένα *θεμελιώδες συστατικό γνώρισμα κάθε φιλελεύθερου κράτους*: την θεσμική και λογική διάκριση κράτους και οικονομίας, την *διάκριση του πολιτικού από το οικονομικό*.

Βρισκόμαστε μπροστά σε έναν μυθικό, παγκοσμίων διαστάσεων, οικονομικό Λαβύρινθο, για να χρησιμοποιήσω μια μυθολογική μεταφορά, παρμένη από μια σχετικά πρόσφατη στοχαστική μελέτη του Προέδρου της Δημοκρατίας, που τιτλοφορείται ο «Οικονομικός Λαβύρινθος, ο νέο-φιλελεύθερος Μινώταυρος και ο θεσμικός Θησέας». Βλέπουμε σήμερα το οικονομικό, σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, να κυριαρχεί, όλο και περισσότερο, επί του πολιτικού. Με άλλες λέξεις, η οικονομία της παγκόσμιας αγοράς έχει αλώσει και δυναστεύει το πολιτικό, τις πολιτικές εξουσίες σε όλα τα κράτη. Οι απρόσωποι νόμοι της καταβροχθίζουν, ως άλλος Μινώταυρος, ανεξέλεγκτα και αδίστακτα τον ενεργειακό πλούτο του πλανήτη, την ικμάδα των λαών, υπαγορεύοντας και στην ανάγκη επιβάλλοντας σε κράτη, μεγάλα και μικρά, τις δημόσιες οικονομικές πολιτικές, που υπηρετούν τα τεράστια, ιδιωτικά, αφανή συμφέροντα των αγορών, αδιαφορώντας για το κοινό καλό των λαών, της ανθρωπότητας, καθώς και για το μέλλον του πλανήτη. Και κυρίως για τις τεράστιες κοινωνικές ανισότητες που παράγονται και αναπαράγονται εξαιτίας της μεταξύ των λαών,

μεταξύ πλουσίων και πτωχών χωρών, που γίνονται ακόμη πτωχότερα, καθώς και μεταξύ πολιτών του ίδιου λαού.

Το πιο ανησυχητικό για μένα είναι ότι δεν διακρίνω, προς το παρόν, έναν διεθνή οργανισμό ή ένα πλέγμα διεθνών οργανισμών, κάποιον *θεσμικό Θησέα της παγκόσμιας διακυβέρνησης*, που να έχει την δύναμη να επιβάλει κάποια τάξη στον ακυβέρνητο και απρόβλεπτο κόσμο μας. Που να μπορεί να συντονίσει τα κράτη και να τιθασεύσει τον αχαλίνωτο ανταγωνισμό τους, όπως συνέβη με την συνθήκης της Βεσφαλίας.

Η προηγούμενη ανησυχητική διαπίστωση με οδηγεί σε έναν βαθύ σκεπτικισμό. *Τι είναι τελικά η παγκοσμιοποίηση; μια θανάσιμη απειλή, ένας ολέθριος κίνδυνος για την ατομική και κρατική μας υπόσταση ή απλώς μια οδυνηρή, με απρόβλεπτες συνέπειες, μετάβαση από την μια εποχή στην άλλη, ή μήπως μια παγκόσμια ευκαιρία δημιουργικής καταστροφής;* Πιστεύω ότι συμβαίνει το δεύτερο, διότι αρνούμαι να δεχτώ ότι ο πλανήτης ή η ανθρωπότητα οδηγούνται μοιραία στην αυτοκαταστροφή. Πρόκειται κατά την γνώμη μου για *μια μεταβατική περίοδο ιστορικής κνοφορίας μιας νέας εποχής, με μεγάλης διάρκειας οδύνες τοκετού.*

5. Αναζητώντας απεγνωσμένα να βρώ κάτι που να απαντά θετικά στις προηγούμενες διερωτήσεις μου, στάθηκα συνεσταλμένα και συγκρατημένα στο *παράδειγμα της χώρας μου*. Μήπως σκαλίζοντας εκεί βρώ κάποια αμυδρά ακτίδα φωτός, ας είναι και αχνή.

Ζήσαμε επί οχτώ ολόκληρα χρόνια τα δεινά της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης και τις αιματηρές συνέπειες της κρίσης χρέους των κρατών. Η χώρα μας χρησιμοποιήθηκε ως πειραματόζωο, ως *ιστορικό παράδειγμα μιας παγκόσμιας και ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης, υπήρξε το πρώτο θύμα ενός πρωτόγνωρου, παγκόσμιου οικονομικού πολέμου*. Πέρασε έναν απίστευτο Γολγοθά, σταυρώθηκε, κόντεψε να χρεοκοπήσει, να χαθεί. Και όμως παρόλα τα δεινά που πέρασε, άντεξε, επιβίωσε, με τραύματα και σοβαρές, χρόνιες ίσως, λαβωματιές, που θα χρειαστεί χρόνια πολλά να επουλωθούν. Με ακλόνητους, ωστόσο, παρόλα αυτά, τους συνταγματικούς θεσμούς της.

Χωρίς, ωστόσο, δυστυχώς, να αποβάλει, διαχρονικές, θεσμικές και πολιτικές, ανεπάρκειες και κακές πρακτικές. Χωρίς να απαρνηθεί σταθερά γνωρίσματα του κακού, διχαστικού και αλαζονικού, και κυρίως, φαυλοκρατικού και πελατειακού εαυτού της.

Στα δισεκτα αυτά χρόνια, το δημοκρατικό πολίτευμα λειτούργησε, ωστόσο, ομαλά, δεν είχαμε κυβερνητική κρίση, το αντίθετο *είχαμε κυβερνητική σταθερότητα*, και ομαλή διαδοχή στην διακυβέρνηση τεσσάρων κυβερνητικών πλειοψηφιών με ριζικά αντίθετες και αντιμαχόμενες πολιτικές ιδεολογίες, που συνόρευαν άλλοτε με εκείνες της άκρας δεξιάς και άλλοτε πήγαιναν μέχρι τα όρια της άκρας Αριστεράς. Τα γευτήκαμε όλα με εντυπωσιακή υπομονή και ανοχή.

Ο ελληνικός λαός έδειξε τα χρόνια της κρίσης μια αξιοθαύμαστη καρτερικότητα και στο τέλος και μια πολιτική ωριμότητα, που υπόσχεται πολλά και θα την ζήλευαν πολλές δημοκρατίες της Ευρώπης. Η χώρα μας ακόμη μια φορά παραδόξως πρωτοπορεί, για να θυμηθώ τον τίτλο ενός πρόσφατου βιβλίου του Γιάννη Βούλαρη.

Εκείνο ιδίως που έδειξε μια εντυπωσιακή κανονιστική ανθεκτικότητα απέναντι στις έντονες κοινωνικές και πολιτικές πέσεις είναι το Σύνταγμα: *η δημοκρατική συνταγματική νομιμότητα και το κράτος δικαίου*. Είναι πράγματι *αξιοθαύμαστη η κανονιστική ανθεκτικότητα και η ερμηνευτική πλαστικότητα του Συντάγματος του 1975/2001*.

Στη θετική αυτή συνταγματική εξέλιξη συνέβαλαν είναι αλήθεια τόσο η πολιτική εξουσία, που εφάρμοσε πρωτογενώς το Σύνταγμα τηρώντας σε γενικές γραμμές τις επιταγές του, όσο και η νομολογία, κυρίως εκείνη του Συμβουλίου της Επικρατείας, που έλεγξε την συνταγματικότητα των νομοθετικών μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής.

Οι εκάστοτε κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες της κρίσης, όλες χωρίς εξαίρεση, σήκωσαν ένα δυσβάστακτο πολιτικό βάρος και ανέλαβαν, τελικά, τις πολιτικές ευθύνες που τις αναλογούσαν. Άλλες εκούσια και άλλες ακούσια, άλλες από την αρχή, έστω και με το ζόρι και άλλες παρά την θέλησή τους. Συμμορφώθηκαν, τελικά, πλήρως στους στόχους και τις επιταγές των σκληρών και βίαιων προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας, ψηφίζοντας, τάχιστα, με τις επιβαλλόμενες συνταγματικές διαδικασίες χιλιάδες σελίδες εκτελεστικούς των Μνημονίων νόμους, χωρίς να διακινδυνεύσουν τις εγγυήσεις του κράτους δικαίου και τις ελευθερίες των πολιτών. Μπορούν, τώρα, όλες οι κυβερνητικές κοινοβουλευτικές δυνάμεις να επαίρονται, δίκαια, ότι συνέβαλαν, η κάθε μία με τον τρόπο της, στην έξοδο από την πρωτοφανή δημοσιονομική κρίση.

Από την άλλη, η νομολογία της κρίσης κατάφερε, με πρωτοπόρο την σκληρή απόφαση, *hard case*, του ΣτΕ 668/2012, *ερμηνεύοντας δυναμικά και πραγματιστικά* τον υπέρτατο Νόμο του Κράτους, να σταθμίσει δίκαια με γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας, τα επί μέρους συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων με το γενικότερο οικονομικό και κοινωνικό συμφέρον της χώρας, χωρίς να αμφισβητήσει την συνταγματικότητα των διεθνών δεσμεύσεων της χώρας μας.

6. Υπάρχει και ένα άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού Συντάγματος, που δεν μπορώ να παραλείψω. Ο αιωνόβιος ελληνικός συνταγματισμός, δεν απέδειξε μόνον, συμπληρώνοντας αιώνια ζωή δύο αιώνων, ότι διαθέτει κανονιστική ανθεκτικότητα, έδειξε ταυτόχρονα ότι διαθέτει και *θεσμική ευελιξία, που του χαρίζει εσαεί προσαρμοστικότητα στις μεταβαλλόμενες παγκόσμιες γεωπολιτικές συνθήκες*. Με οδηγό το προφητικό άρθρο 28 παρ.2 και 3Σ (που είναι επινόηση και του αείμνηστου Δημήτρη Ευρυγένη, και το υπερασπίστηκε από την αρχή με θέρμη ένας αφοσιωμένος στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης ακαδημαϊκός δάσκαλος, ο αλησμόνητος συνάδελφος και παιδικός φίλος Γ. Παπαδημητρίου. Ένας ακόμη Θεσσαλονικιός καθηγητής της Νομικής, που μαζί με τον αείμνηστο Κ. Κεραμέα, τίμησαν την χώρας μας, οι μόνιμοι δύο πρώτοι, κυρίως στην Ευρώπη, ενώ ο τρίτος στον κόσμο).

Χάρης στο άρθρο 28Σ η χώρα μας άνοιξε διάπλατα τις *φιλόξενες πόλεις της στη διεθνή κοινωνία και στους μετασχηματισμούς της*. Έδειξε έμπρακτα στα χρόνια του Μνημονίου ότι είναι *συνταγματικά προετοιμασμένη* να συμμετέχει ισότιμα χωρίς περιττές συνταγματικές αναθεωρήσεις στο ευρωπαϊκό πολιτικό και οικονομικό γίγνεσθαι, στην *σταδιακή οικοδόμηση ενός ευρωπαϊκού συνταγματισμού*. Άντεξε, γιατί *προσαρμόστηκε και προσαρμόστηκε γιατί συμβιβάστηκε πολιτικά και θεσμικά στις απαιτήσεις των καιρών*. Ο συμβιβασμός, όταν συνοδεύεται από συνεχή, κοπιαστική και έξυπνη διαπραγματεύση, δεν είναι προδοσία είναι πολιτική αρετή, είναι η ίδια η τέχνη της Πολιτικής, του Κυβερνάν.

Με βάση την πλούσια, έστω και οδυνηρή, αυτή εμπειρία, που αποκτήσαμε ως χώρα, πιστεύω ότι μπορούμε τώρα να ατενίζουμε με σχετική αισιοδοξία την ιστορική διαδικασία που τελεί εν εξέλιξη: την πρόκληση μιας αβέβαιης, δύστοκης, μακρόπνοης και επώδυνης *συναρμολόγησης του εθνικού συνταγματισμού με τις υπερεθνικές νομιμότητες*, που πληθύνονται και συμπλέκονται όλο και πιο πολύ με τις εθνικές. Η χώρας μας δείχνει, πάντως, ότι είναι έτοιμη συνταγματικά να προσαρμοστεί στη νέα εποχή, χωρίς να χρειαστεί να θυσιάσει την πολιτική δημοκρατική της ταυτότητα, την κυριαρχία της, την ελευθερία της ή το κράτος δικαίου.

7. Να γιατί περατώνοντας την ακαδημαϊκή μου καριέρα, αισθάνομαι περήφανος που υπηρέτησα με πάθος, πίστη και αφοσίωση τον ελληνικό δημοκρατικό συνταγματισμό. Αισθάνομαι διπλά ικανοποιημένος διότι με την ίδια πίστη και το ίδιο πάθος συνέχισα και συνεχίζω να διδάσκω, μέχρι σήμερα, μελετώντας και γράφοντας. Διδάσκω για να μαθαίνω και μαθαίνω για να διδάσκω.

Είμαι αιωνίως δέσμιος της πνευματικής αυτής ερωτικής σχέσης δασκάλου μαθητή. Αυτό είναι το τρίτο πάθος μου, αυτή είναι η άσβεστη αγάπη μου, που είναι αδιαχώριστη με τις άλλες δύο.

Αποκαμωμένος, ύστερα από τόσο χρόνια έρευνας και ακαδημαϊκής πορείας, ονειρεύομαι, τώρα, να πάω να ξαποστάσω στο Βουνό των Κενταύρων, στο Πήλιο και να αγναντεύω την απεραντοσύνη του Αιγαίου, προσμένοντας να δώ τον θεσμικό Θησέα μιας παγκόσμιας διακυβέρνησης, να γυρίζει με άσπρα πανιά από την γενέτειρα του πατέρα μου, την Κρήτη, κομίζοντας με την ελπίδα για ένα καλύτερο Κόσμο με Δημοκρατία και Δικαιοσύνη.

Εδώ κυρίες και κύριοι τελειώνει η εκμυστήρευσή μου. Επιτρέψτε μου τώρα να προβώ και σε μια προσωπική εξομολόγηση.

Αν έφτασα μέχρις εδώ και έζησα αυτά που ακούσατε είναι γιατί είχα μαζί μου την Θεά τόχη. Η ευχή της μάνας μου να είσαι καλότοχος γιέ μου, έπιασε.

Καλότοχος που στα φοιτητικά μου χρόνια έτυχε να έχω δάσκαλο τον Μάνεση, που με ενέπνευσε και αποτέλεσε το ακαδημαϊκό πρότυπό μου.

Καλότοχος γιατί με το πέρας των πτυχιακών σπουδών γνώρισα αγάπησα και παντρεύτηκα την συμφοιτήτριά μου την Γιώτα Κραβαρίτου. Ξεκινήσαμε και περατώσαμε μαζί τις μεταπτυχιακές και διδακτορικές μας σπουδές και αποκτήσαμε δύο υπέροχα τέκνα, τον Νικόλα και τον Βαγγέλη, που μας χάρισαν στη συνέχεια πέντε τρισχαριτωμένα εγγόνια, τον Αντώνη, την Μέλια, την Μυρσίνη και την Κατερίνα. Κοντά στη Γιώτα έμαθα να ανοίγω τα φτερά μου και να πετώ, να απογειώνομαι. Έσβησε ήρεμα την ίδια μέρα που γεννήθηκε το πρώτο μας εγγόνι.

Καλότοχος, τέλος, γιατί αν με βλέπετε σήμερα απέναντί σας να στέκομαι όρθιος και ευθυτενής είναι γιατί τα τελευταία τριάντα χρόνια της ζωής μου είχα, εγώ ο Αντώνιος, έναν πιστό φύλακα άγγελο, την αγαπημένη σύζυγό μου Κλόττα, με το βαφτιστικό όνομα Κλεοπάτρα, που με προστάτεψε και με φρόντιζε, με ανεχόταν και με υπόμενε, που με γοήτεψε με τα γαλανά μάτια της, το γλυκό χαμόγελό της και το λεπτό της χιούμορ. Που ξαγρυπνούσε στο προσκέφαλό μου τα τρία τελευταία χρόνια και με βοήθησε να ξεπεράσω τα σοβαρά προβλήματα υγείας που είχα. Της οφείλω την ζωή μου.